

AURELIJA TAMULIONIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

RETAS NEPILNĄ YPATYBĖS KIEKĮ ŽYMINČIŲ BŪDVARDŽIŲ DARYBOS TIPAS: PĀJUODIS IR PASAŪSIS

1. Įvadas

Lietuvių kalbos žodyne (toliau – LKŽ) [1] rasti 27 nepilną ypatybės kiekį žymintys būdvardžiai, turintys priešdėlį *pa-* ir galūnę *-is*. Išnagrinėjus pavyzdžius paaiškėjo, kad ši grupė nėra vienalytė. Remiantis šių būdvardžių lokalizacija ir santykiu su pamatiniais žodžiais skirtingos 2 šių vedinių grupės. Pirmoji, didžiausia, grupė (19 žodžių) nustatyta pagal būdvardžio santykį su pamatiniu žodžiu: šią grupę sudarantys būdvardžiai ir jų pamatiniai žodžiai baigiasi galūne *-is* (pvz. *padidelis* : *didelis*; *pastorūlis* : *storūlis*), tad čia matome gryną priešdėlinę darybą.

Šio straipsnio objektu pasirinkta antroji vedinių grupė (8 žodžiai), kuriai priklauso būdvardžiai, daromi su priešdėliu *pa-* ir vienais atvejais kirčiuojami priešdėlyje, o kitais atvejais perimantys pamatinių žodžių kirčio vietą šaknyje. Visi šiam tipui priklausantys vediniai gauna naują (palyginus su pamatiniais žodžiais) galūnę *-is* (pvz. pvz. *pājuodis* : *júodas*; *2 pasaūsis* : *2 saūsas*). Toliau straipsnyje nagrinėjama visų jų daryba, kirčiavimas ir semantika.

Šiame straipsnyje aprašysiu darybos tipą *pājuodis* ir *pasaūsis* ir parodysiu šiai grupei priklausančių vedinių tarpusavio skirtumus ir bendrybes. Rombu pažymėti žodžiai, LKŽ neturintys atskiro straipsnio ir cituojami kitoms leksemoms skirtuose straipsniuose.

2. Tyrimų apžvalga

Lietuvių bendrinės kalbos būdvardžių daryba aprašyta gana išsamiai (žr. DLKG 1996: 191–238). Tačiau apie būdvardžius, žyminčius ne visai pilną pamatiniu žodžiu pasakytos ypatybės kiekį, publikacijų nedaug.

2. 1. Mažosios ir Didžiosios Lietuvos senosios gramatikos

Pirmosiose lietuvių kalbos gramatikose minimi pavieniai priesaginės ir priešdėlinės tokių būdvardžių darybos atvejai. Danieliaus Kleino gramatikoje *Grammatica Litvanica* (1653) tokio tipo būdvardžiai paminėti skyriuje „De Nominis Specie et Figura“ („Apie vardo pavidalą ir figūrą“). Ten rašoma, kad mažybinių vardai yra sudaromi iš daiktavardžių ir būdvardžių. Prie pateikiamų deminutyvų, tokių kaip *Ponėlis* iš *Ponas*, *waikėlis* iš *waikas*, *žmoguttis* iš *žmogus* ir t. t. paminėti ir neapibrėžtą ypatybės kiekį žymintys būdvardžiai: *jūdōkas* iš *jūdas*, *filpnōkas* iš *filpnas*, *gērōkas* iš *gėras*, *saldōkus* iš *saldus*, *funkōkus* iš *funkus* (Klein 1653: 66).

Sapūno ir Šulco gramatikos *Compendium Grammaticæ Lithvanicæ* skyrelyje „Apie mažybinius vardažodžius“ kalbama jų darybą iš daiktavardžių ir būdvardžių. Tarp mažybinių daiktavardžių pateko ir keli ne visai pilną ypatybę reiškiantys priesaginės darybos būdvardžiai: *Jūdōkas* iš *Jūdas*, *Silpnōkas* iš *Silpnus*, *Gērōkas* iš *gėras*, *Saldōkus* iš *saldus* (Schultz 1997: 19–20).

Povilo Fridricho Ruigio gramatikoje *Anfangsgründe einer littauischen Grammatik* ne visai pilną ypatybės kiekį žymintys būdvardžiai taip pat minimi prie deminutyvų, tokių kaip *brolytėlis*, *brolytėlis*, *brolytėlis* ir t. t. Atskira pastraipa pateikiami būdvardžiai, padaryti iš būdvardžių: *silpnōkas* iš *silpnas*, *saldōkus* iš *saldus*.

Mažesnę ypatybės kiekį nusakantys būdvardžiai kartu su deminutyvais paminėti ir Gotfrido Ostermejerio *Neue littauische Grammatik*. Joje atskirai minimi *Adjectiva diminuentia* su priesaga *-ōkas*: *filpnōkas* iš *filpnas*, *didōkas* iš *didis*, *saldōkas* iš *saldus* (Ostermeyer 1791: 127).

Apie būdvardžių darybą daug išsamiau rašoma Kazimiero Kristupo Daukšos *Trumpoje kalbamokslėje liežuvio lietuviško*. Šios gramatikos skyriuje „Apie tajsimu pripultininku iš kitu dal’u kalbos“ atskirai aprašoma priesaginių būdvardžių daryba: aptariamas jų darymas iš kitų kalbos dalių, kaip pavyzdžiai pateikiami ir ne visai pilną ypatybės kiekį žymintys būdvardžiai, padaryti iš būdvardžių: iš *balto* – *balsganas*, *balsvas* (Daukša_{210/21}: 115). Priešdėlinių būdvardžių pateikiama ir skyriuje „Apie pripultininkus sudetin’us“. Tarp jų minimi ir ne visai pilną ypatybės kiekį žymintys būdvardžiai. Šių būdvardžių apibūdinama ir darybos reikšmė, rašoma, kad būdvardžiai, padaryti iš prielinksnio ir būdvardžio, tokie kaip *apigrajtis*, *pagrajtis*, *apididis*, *apisal’dis*, *padidis*, *pasal’dis* ir t. t. *rodo truputį tos ypatybės* (Daukša_{214/23}:119), kuri pasakyta pamatiniu žodžiu. Priešdėlinių būdvardžių daryba Daukšos gramatikoje aptariama ir skyriuje „Apie prievardi“. Be kitų, jame minimas priešdėlis *api-*. Pateikiami tokie pavyzdžiai: *apibaltis*, *apibalte_a* – *apididis*, *apidide_a* – *apig’aris*, *apig’are_a* – *apijūdis*, *apijūde_a* (Daukša_{133/8}: 26). Tame pačiame skyriuje minimas ir priešdėlis *pa-*, kurio vediniai žymi ne visai pilną ypatybės kiekį. Teigiama, kad šis priešdėlis dažniausiai eina suveiksmazodžiu, rečiau su daiktavardžiais ir būdvardžiais. Iš visų pateikiamų pavyzdžių du žymi mažesnę ypatybės kiekį (darybos reikšmė nepateikiama): *apibaltis*, *pabaltis* (Daukša_{131/12}: 25).

Senųjų lietuvių kalbos gramatikų apžvalgą galima apibendrinti išvada, kad būdvardžiai, žymintys ne visai pilną ypatybės kiekį, išsamiausiai aptarti Daukšos gramatikoje. Kitose gramatikose jie priskiriami prie deminutyvų.

2. 2. XX a. tyrimų apžvalga

Išsamesnių tyrimų, išryškinančių ne visai pilną ypatybės kiekį žyminčių būdvardžių darybos ir kitus ypatumus, ir vėlesniais laikais nėra daug. Jono Jablonskio raštuose būdvardis su priesaga *-okas* priskirtas prie mažiųjų maloninių būdvardžių (1957: 207). Prano Skardžiaus *Lietuvių kalbos žodžių darybos* skyriuje „Vardažodinė sudėtinųjų žodžių daryba“ aptariami priešdėliniai vardažodžiai. Kiek išsamiau aprašomi būdvardžių priešdėliai *apy-*, *po-*, *pa-*. Pažymima, kad šie „būdvardžiai daugiausia yra vartojami artimybinei reikšmei žymėti“ (1934: 456). Juozo Žiugždos *Lietuvių kalbos gramatikoje* aptariama priešdėlių *api-*, *apy-* rašyba (1943: 19–56). Jurgio Ambraškos ir Juozo Žiugždos *Lietuvių kalbos gramatikos* pirmojoje dalyje aptariama priesaginių ir priešdėlinių būdvardžių daryba. Pažymima, kad būdvardžiai su priešdėliais yra kilę iš būdvardžių. Tokie būdvardžiai reiškia kitokį tos pačios ypatybės laipsnį, paprastai silpnesnį, pvz.: *geras* – *apygeris*, *juodas* – *apyjuodis*, *pojuodis*, *senas* – *apysenis* (1946: 173–174). Jono Kruopo straipsnyje (1954) aptariamas priešdėlių *apy-* ir *api-* vartojimas, keliamas šių priešdėlių norminimo klausimas (1998: 505–506). Adelė Valeckienė straipsnyje „Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos būdvardžių laipsniai ir jų reikšmės“ teigia, kad „subjektyvinės reikšmės dariniais, neįeinančiais į laipsnio kategoriją, laikytini: būdvardžiai su priesaga *-okas*, *-a*, priešdėliais *apy-*, *po* [...], reiškiantys apskritai ne visai pilną ypatybės kiekį“ (1961: 49). Kazimiero Gaivenio straipsnyje *Dėl būdvardžių su priešdėliu apy- reikšmės* aptariama ne tik būdvardžių su šiuo priešdėliu reikšmė, bet ir jos pateikimas įvairiuose vienakalbiuose ir dvikalbiuose žodynuose (1963: 29–30). Išsamiai būdvardžių daryba aprašyta Jano Otrębskio *Gramatyka języka litewskiego* trečiame tome. Joje aptariami įvairūs priesagų ir priešdėlių vediniai. Kaip panašumo reikšmę turintys, minimi priešdėlio *po-* vediniai *polaisvis*, *porūgštis*, priešdėlio *pa-* vediniai *paĩlgas*, *paraudónas*, *paraudonỹs* (1965: 332–333). Tritomėje *Lietuvių kalbos gramatikoje* apie tokio tipo būdvardžius kalbama būdvardžių priesaginei ir priešdėlinei darybai skirtuose skyriuose. Tarp labiausiai paplitusių būdvardžių priešdėlių minimi *apy-* ir *po-*, kiek rečiau vartojami *pa-*, *prie-*, *pro-* (Ulvydas, red. 1965: 589). Evaldos Jakaitienės, Adelės Laigonaitės ir Aldonos Paulauskienės *Lietuvių kalbos morfologijoje* taip pat aprašoma būdvardžių daryba. Tarp mažesnį intensyvumą žyminčių priešdėlių minimi tik *apy-* ir *po-* (1976: 263–265). Aldonos Paulauskienės *Lietuvių kalbos morfologijos apybraižoje* jau išsamiau aptariami priesagų ir priešdėlių vediniai. Čia tarp mažesnį intensyvumą žyminčių priešdėlių minimi *apy-* ir *po-* (1983: 69–79; 100–103). Kiek išsamiau būdvardžių, žyminčių ne visai pilną ypatybės kiekį, daryba aiškinama *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje*. Joje tarp kitų aptariami neapibrėžta

ypatybės kiekį žymintys priešdėliai *apy-*, *po-*, *pa-*, *prie-*, *pro-*, nagrinėjama jų vediniai, pateikiama iliustracinių pavyzdžių (Ambrazas, red. 1996: 191–238). Angliškoje *Lithuanian Grammar* tokie būdvardžiai tik paminimi, joje teigiama, kad būdvardžių su aukštesniojo laipsnio priesaga *-esn-* reikšmė kartais yra labai panaši į būdvardžių su priešdėliu *apy-*, *po-* bei priesagos *-ok-* mažo ypatybės kiekio reikšmę (Ambrazas, red. 1997: 141). Glaustai tokių būdvardžių daryba aptariama ir *Lietuvių kalbos enciklopedijoje* (Ambrazas, red. 1999: 111–113).

Neapibrėžto kiekio būdvardžių daryba trumpai apžvelgiama Vinco Urbučio *Žodžių darybos teorijoje* (1978), jų kirčiavimo ypatumai – Antano Pakerio *Akcentologijoje* 1 (1994) ir Bonifaco Stundžios monografijoje *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema* (1995).

2. 3. Tarmių tyrimai

Būdvardžiai, žymintys ne visai pilną ypatybės kiekį, nedaug tirti ir tarmėse. Daug dažniau nagrinėjama priesaginė būdvardžių daryba, mažiau dėmesio skiriama priešdėlių vediniams. Apie tokius būdvardžius užsiminta Jadvygos Kardelytės straipsnyje „Linkmenų tarmės būdvardis ir įvardis“ (1961), Aldonos Jonaitytės straipsnyje „Palatvės vakarų aukštaičių šnektų būdvardis, skaitvardis, įvardis“ (1969), Juozo Senkaus straipsnyje „Kapsų-zanavykų tarmių priesaginės vardažodžių darybos bruožai“ (1972), Aloyzo Vidugirio straipsnyje „Zietelos tarmės būdvardis“ (1974), Marijos Baužytės-Motiejūnienės straipsnyje „Pelesos šnektų būdvardžių daryba“ (1989), Vlado Grinaveckio monografijoje *Lietuvių tarmės. Fonetika. Morfologija* (1991), Aloyzo Vidugirio knygoje *Zietelos lietuvių šnektas* (2004), Astos Leskauskaitės straipsnyje „Daugiaskiemenių būdvardžių daryba pietinėse pietų aukštaičių šnektose“ (2008).

3. Paplitimas tarmėse ir senuosiuose raštuose

Šiame straipsnyje nagrinėjamo tipo būdvardžiai vienodai dažnai vartojami tarmėse ir senuosiuose raštuose (LKŽe rasta po 7 užrašymus) [2].

3.1. Tarmės

Nagrinėjamieji būdvardžiai vartojami dviejuose regionuose: vakarų (LKŽe rasti 4 užrašymai) ir šiaurės Lietuvoje (LKŽe rasti 3 užrašymai) [3]. Pavieniai vakarų Lietuvoje vartojamų šio tipo vedinių atvejai užrašyti Klaipėdos rajone, Veiviržėnuose (*padrungnis*); Kretingos rajone, Darbėnuose (2 *pasaūsis*); Šilalės rajone, Kvėdarnoje (*pājuodis*); Šilutės rajone, Švėkšnoje (*pājuodis*).

Vedinsys 2 *pasaūsis* užrašytas ir Pasvalio rajone: Joniškėlyje, Pasvalyje ir Vaškuose.

Taigi, išnagrinėjus nagrinėjamojo tipo vedinių paplitimą paaiškėjo, kad jie vartojami dviejuose vienas nuo kito nutolusiuose Lietuvos regionuose (žr. 1 žemėlapis).

1 žemėlapis. *Būdvardžių darybos tipo pājuodis ir pasaūsis paplitimas*

1 žemėlapis. Būdvardžių darybos tipo pajuodis ir pasaūsis paplitimas

Reikia atkreipti dėmesį, kad LKŽe pateikti užrašymai nereiškia tikrojo straipsnyje nagrinėjamo būdvardžių tipo geografinio paplitimo. Jeigu žodyne žodis neužrašytas kokioje nors vietovėje, tai dar nereiškia, kad jis ten nevertojamas: žodis gali būti žodyninkų neužfiksuotas arba tiesiog nepatekto į galutinį LKŽ tekstą. Dėl to šiame straipsnyje nagrinėjamų vedinių paplitimo plotą reikia vertinti kaip preliminarų.

3.2. Senieji raštai

Šio tipo būdvardžius vartojo iš dabartinio Šilalės rajono kilęs K. Jaunius (*pākurtis*), J. Jablonskis (*paraudónis*), kurių laiką Žemaitijoje gyvenęs Vaižgantas (**pākietis* [4], *pāšjurkštis*). Tokius vedinius į savo žodynus įtraukė G. H. F. Nesselmann'as (*paraudónis*), F. Kuršaitis (*pājuodis*, *paraudónis*).

Raštuose užfiksuoti duomenys sutampa su anksčiau aprašytu gegografinių vedinių paplitimu, nes rašytojai, kurių raštuose randami šio tipo vediniai, yra arba kilę, arba kurių laiką gyvenę tuose Lietuvos regionuose, kur paplitę šiam tipui priklausantys vediniai.

4. Darybos pamatas

Pagal darybos pamatą visi nagrinėjamieji pavyzdžiai yra būdvardžių vediniai [5]. Pagal pamatinio žodžio galūnę (tarmėse ji gali varijuoti) jie skirstytini į 2 grupes.

Daugiausia galūnę *-(i)as* turinčių pamatinių žodžių (aštuoni): *padrungnis* (: *drungnas*); *pājuodis* (: *juodas*); *pajuōsvis* (: *juosvas*), **pākietis* (: *kietas*); *pākurtis* (: *kurčias*); *paraudónis* (: *raudonas*); *pasaūsis* (: *sausas*); *pāšjurkštis* (: *šjurkščias*).

Rasti trys būdvardžiai, kurių pamatiniai žodžiai baigiasi *-us*: *padrungnis* (: *drungnus*); *pākurtis* (: *kurtus*); *pāšjurkštis* (: *šjurkštus*).

Reikia atkreipti dėmesį, kad vienas šiam tipui priskiriamas vedinys yra padarytas iš būdvardžio, kuris pats žymi ne visai pilną ypatybės kiekį: *pajuōsvis*. Leksinė vedinio ir jo pamatinio žodžio reikšmė sutampa – „toks, kuris truputį juodas“. Skiriasi jų darybos reikšmė, plg.: *pajuōsvis*

„toks, kuris truputį juosvas“ ir *juosvas* „toks, kuris truputį juodas“ . Vedinio darybos reikšmė modifikacinė.

5. Darybos reikšmė

Nustačius, iš kokio pamatinio žodžio ir su koku darybos formantu padarytas vedinys, svarbu išsiaiškinti ir jo darybos reikšmę. Darybos reikšmę lemia žodžio struktūra, o tiksliau – pamatinio žodžio leksinės reikšmės ir darybos formanto santykis. Visi šiame straipsnyje nagrinėjami būdvardžio *pa-* vediniai žymi kiek mažiau nei pamatiniu žodžiu reiškiamos ypatybės kiekį. Bendra šių būdvardžių darybos reikšmė – „toks, kuris turi truputį pamatiniu žodžiu įvardytos ypatybės“. Atskirai šių būdvardžių darybos reikšmė nusakoma taip: *padrungnis* „toks, kuris truputį drungnas“, *pājuodis* „toks, kuris truputį juodas“, *pajuōsvis* „toks, kuris truputį juosvas“, **pākietis* „toks, kuris truputį kietas“, *pākurtis* „toks, kuris truputį kurčias“, *paraudónis* „toks, kuris truputį raudonas“, *pasaūsis* „toks, kuris truputį sausas“, *pāšiurkštis* „toks, kuris truputį šiurkštus“.

Taigi visi šiam tipui priklausantys vediniai žymi truputį mažesnę nei pamatiniu žodžiu pasakytos ypatybės kiekį.

6. Darybos tipas

Nagrinėjami (tipo *pājuodis* ir *pasaūsis*) vediniai priklauso tam pačiam darybos tipui, nes visus juos sieja trys pagrindiniai darybos požymiai: visi turi tą pačią darybos reikšmę, vienodą pamatinio žodžio leksinį gramatinį pobūdį ir tą patį darybos formantą (Urbutis 1978: 249). Teoriškai šio tipo vedinių darybą galima būtų aiškinti dvejopai: tai galėtų būti arba priešdėlinių būdvardžių galūnės vediniai (*pājuodis* : *pajuodas*), arba nepriešdėlinių būdvardžių priešdėlių vediniai (*pājuodis* : *juodas*). Abiem atvejais vediniai gauna galūnę *-is*. Nustatyti darybos tipą galima dviem būdais: a) pagal vienokio ir kitokio darybinio santykio reguliarumą, t. y. atsakant į klausimą, kuris iš dviejų galimų santykių yra reguliaresnis: *pājuodis* : *pajuodas* ar *pājuodis* : *juodas*? b) ir pagal šių vedinių potencialių pamatinių žodžių geografinį paplitimą, t. y. patikrinant kurių – priešdėlinių ar nepriešdėlinių – atitikmenų geografinis paplitimas artimesnis nustatytam aptariamųjų vedinių vartojimo plotui.

6.1. Didžiajai daliai nagrinėjamųjų žodžių galima rasti darybinį atitikmenį tiek su priešdėliu, tiek be jo (6): *padrungnis* (: drungnas / drungnus; padrungnas); *pājuodis* (: juodas; pajuodas); **pākietis* (: kietas; pakietas); *pākurtis* (: kurčias / kurtus; pakurčias); *paraudónis* (: raudonas; paraudonas); 2 *pasaūsis* (: sausas; pasausas).

Mažesnė dalis nagrinėjamųjų žodžių (2) neturi priešdėlinio atitikmens: *pajuōsvis* (: juosvas); *pāšiurkštis* (: šiurkštus / šiurkščias).

Priešdėlinio atitikmens neturintys būdvardžiai rodytų, jog *pājuodis* ir *pasaūsis* tipo būdvardžiai yra priešdėlinės darybos vediniai, nes jų santykis su nepriešdėliniais atitikmenimis yra reguliaresnis. Tačiau prieš priimant galutinį sprendimą reikėtų ištirti šių vedinių priešdėlinių ir nepriešdėlinių atitikmenų paplitimo geografiją: pamatinis žodis ir jo vedinys turėtų būti vartojami tame pačiame areale, nes priklauso tai pačiai kalbos sistemai.

6.2. Daugumos nagrinėjamųjų vedinių (8 vartojimo atvejai) priešdėliniai atitikmenys užrašyti rytų aukštaičių tarmėse: Rokiškio rajone, Aleksandravėlėje (*padrungnas*, *pasausas*), Obeliuose (2 *pakietas*, *pasausas*), Kamajuose (*pajuodas*), Panemunėlyje (*paraudonas*); Zarasų rajone, Dusetose (2 *pakietas*); Kupiškio rajone, Subačiuje (*pakurčias*). Daug mažiau tokio tipo vedinių priešdėlinių atitikmenų užrašyta šiaurės žemaičių tarmėse (3 vartojimo atvejai): Skuodo rajone, Šatėse (*pajuodas*, *pakietas*); Plungės rajone, Žemaičių Kalvarijoje (*pajuodas*).

Taigi atitikmenys su priešdėliu daugiausia paplitę šiaurės rytų Lietuvoje, kur užfiksuotas 1 nagrinėjamojo tipo vedinys (3 to paties vedinio užrašymai). Tačiau mums rūpimų vedinių vartojimo

plotas yra aiškiai pasislinkęs į šiaurės vakarus palyginti su priešdėlinių atitikmenų paplitimo arealu (žr. 2 žemėlapis).

2 žemėlapis. Priešdėlinių atitikmenų paplitimo geografija (šiaurės rytų Lietuva)

Kiti 4 vediniai užfiksuoti vakarų Lietuvoje (žr. 3 žemėlapis).

- Vietovės, kur rasti priešdėliniai atitikmenys
- Vietovės, kur rasti vediniai

3 žemėlapis. Priešdėlinių atitikmenų paplitimo geografija (vakarų Lietuva)

Žemėlapyje matyti, kad vedinių ir jų priešdėlinių atitikmenų paplitimo arealai tarpusavyje susisiečia, bet vis dėlto yra skirtingi: straipsnyje nagrinėjami vediniai užfiksuoti gerokai piečiau nei jų priešdėliniai atitikmenys. Tai reiškia, kad jie priklauso skirtingoms kalbos sistemoms.

6.3. Nagrinėjamų vedinių nepriešdėliniai atitikmenys yra plačiai paplitę visoje Lietuvoje, jos etninėse žemėse. Jie žinomi ir tose vietovėse, kur užfiksuoti mums rūpimi vediniai, pvz.: būdvardis *kietas* užrašytas Kretingos r. Darbėnuose, Pasvalio r. Joniškėlyje; būdvardis *juodas* užrašytas Kretingos r. Darbėnuose, Pasvalio r. Joniškėlyje, Šilalės r. Kvėdarnoje; būdvardis *raudonas* užrašytas Kretingos r. Darbėnuose, Šilutės r. Švėkšnoje; būdvardis *šiurkštus* – Kretingos r. Darbėnuose.

6.4. Išaiškinta darybinio atitikmens su priešdėliu neturinti išvestinių būdvardžių grupė bei priešdėlinių atitikmenų geografinis paplitimas rodo, jog šio tipo būdvardžiai yra priešdėlinės darybos vediniai [6]. Jų darybos pamatas – nepriešdėliniai būdvardžiai, nes jie 1) reguliariau nei priešdėliniai (*pajuodas* tipo) atitinka tiriamuosius vedinius; 2) skirtingai nei priešdėliniai, priklauso tai pačiai kalbinei sistemai, kaip ir tiriamieji vediniai.

7. Kirčiavimas

7. 1. Vedinių kirčiavimas

Nagrinėjamieji būdvardžiai kirčiuojami [7] pagal 1-ąją (5 žodžiai: *pājuodis*, **pākietis*, *pākurtis*, *paraudónis*, *pāšiurkštis*) ir pagal 2-ąją kirčiuotę (2 žodžiai: *pajuōsvis*, *pasaūsis*). Nesukirčiuotas vedinys *padrungnis*. Vienas būdvardis LKŽe turi du kirčiavimo variantus: *pasaūsis* / *pāsausis*.

Nagrinėjamieji vediniai kirčiuojami pagal 1-ąją kirčiuotę šiaurės žemaičių kretingiškių, šiaurės žemaičių telšiškių, pietų žemaičių varniškių ir vakarų žemaičių patarmėse. Dauguma atvejų (4) kirčiuojamas darybos formantas – priešdėlis *pa-*. Išimtį sudaro tik vedinys *paraudónis*, užfiksuotas J. Jablonskio, G. H. F. Nesselmann'o, F. Kuršaičio raštuose. Šis vedinys perima pamatinio žodžio kirčio vietą (*raudónas*), priešdėlis lieka nekirčiuotas.

Pagal 2-ąją kirčiuotę nagrinėjamieji vediniai kirčiuojami rytų aukštaičių panevėžiškių tarmėje. Visi jie išsaugo pamatinio žodžio kirčio vietą, priešdėlis *pa-* nekirčiuojamas.

7. 2. Pamatinių žodžių kirčiavimas

Priešingai nei vedinių, pamatinių žodžių kirčiavimas įvairuoja, tarmėse randama kirčiavimo variantų. Daugumos šio tipo vedinių pamatiniai žodžiai kirčiuojami pagal 4-ąją (6 žodžiai) ir pagal 3-ąją kirčiuotę (4 žodžiai), rečiau – pagal 1-ąją kirčiuotę (2 žodžiai).

Vien tik pagal 4-ąją kirčiuotę kirčiuojami 5 vediniai: *padrungnis* (: *druņgnas* (4) / *drungnùs* (4)); *pākurtis* (: *kuřčias* (4) / *kurtùs* (4)); *pasaūsis* (: 2 *saūsas* (4)); *pāšiurkštis* (: *šiurkštùs* (4), *šiuřkštus*, -i (4) / *šiuřkščias* (4)).

Vien tik pagal 3-iąją kirčiuotę kirčiuojamas vedinys **pākietis* (: *kietas* (3)).

Kelių vedinių kirčiavimas įvairuoja: jie kirčiuojami pagal 1-ąją arba 3-ąją kirčiuotę (*pājuodis* (: *júodas* (3), *júodas* (1) ir *paraudónis* (: 1 *raudónas* (1) -à (3)) arba pagal 3-ąją ir 4-ąją kirčiuotę (*pajuōsvis* (: *juōsvas* (4), *júosvas* (3))). Vienas pamatinis žodis kirčiuojamas pagal tą pačią kirčiuotę kaip ir jo vedinys, tačiau skiriasi jo kirčio vieta: *pāšiurkštis* (: *šiurkštùs* (4), *šiuřkštus*, -i (4)).

Taigi didžioji dalis pamatinių žodžių kirčiuojama pagal 3 ir 4 kirčiuotę – jų kamienai akcentiškai laikytini silpnaisiais. Vienais atvejais prisijungęs dominacinis stiprinantysis priešdėlis *pa-* sustiprina pamatinį kamieną, tačiau pats lieka nekirčiuotas (4 atvejai): *padrungnis* (: *drungnas* / *drungnus*); *pajuōsvis* (: *juosvas*), *paraudónis* (: *raudonas*); 2 *pasaūsis* (: *sausas*). Kitais atvejais prisijungęs dominacinis stiprinantysis priešdėlis *pa-* gauna kirtį ir išlaiko stiprų arba sustiprina

pamatinio žodžio kamieną (4 atvejai): *pājuodis* (: *juodas*), **pākietis* (: *kietas*), *pākurtis* (: *kurčias* / *kurtus*), *pāšiurkštis* (: *šiurkštus* / *šiurkščias*). Tai reiškia, kad nepriklausomai nuo pamatinio kamieno akcentinės galios, visų priešdėlinių vedinių kamienai tampa stipriaisiais ir kirčiuojami pagal 1-ąją arba 2-ąją kirčiuotę.

8. Leksinė reikšmė

Prie pamatinio žodžio prisijungęs priešdėlis *pa-* atlieka modifikacinę funkciją – žymi ne visai pilną ypatybės kiekį palyginti su pamatiniu žodžiu [8], išskyrus vieną vedinį (žr. 4 skyrių). Visi nagrinėjamieji vediniai yra vienareikšmiai ir turi pagrindinę arba šalutinę pamatinio žodžio reikšmę.

Pagrindinę pamatinio žodžio reikšmę išlaiko keturi vediniai: *padrungnis*, žr. *padrungnas* (: *druņgnas*, 1. truputį šiltas, vasarošiltis / *drungnūs*, t. p.); *pajuōsvis*, truputį juosvas (: *juōsvas*, ne visai juodas, juozganas); *pākurtis*, žr. *pakurčias* (: *kučias*, 1. kuris negirdi / *kurtūs*, 1. kurčias, negirdintis); *paraudónis*, žr. *paraudonas* (: 1 *raudónas*, 1. esantis vaivorykštės kraštinės šiltosios spalvos).

Šalutinę pamatinio žodžio reikšmę turi trys vediniai: **pākietis* ‚šykštokas‘ (: *kietas*, 11. prk. šykštus); *pasaūsis*, pasausęs, nudžiūvęs (: *saūsas*, 3. nudžiūvęs, nebegyvas (apie medį, šaką)); *pāšiurkštis* ‚šiurkštokas, apyšiurkštis‘ (: *šiurkštus*, 6. atšiaurus, atžarus, storžieviškas / *šiuřkščias*, t. p.).

Nagrinėjant vedinių semantiką ne visada galima tiksliai nustatyti, kuria pamatinio žodžio reikšme remiamasi. Būdvardžio *pājuodis* straipsnyje nepateikta iliustracinės medžiagos, vien tik iš šio būdvardžio reikšmės aiškinimo (apyjuodis, juodokas) sunku nustatyti, kuria pamatinio žodžio reikšme remiasi vedinio semantika –, 1. anglies spalvos, tamsus ar 4. nešvarus, sunešiotas.

9. Leksinės reikšmės pateikimas LKŽ ir LKŽe

Prie nagrinėjamojo tipo būdvardžių prisijungęs priešdėlis *pa-* rodo ne visą ypatybės kiekį. Kad tas kiekis yra gana neapibrėžtas, rodo ir šių būdvardžių reikšmės pateikimas LKŽ. Dažniausiai šio tipo būdvardžių reikšmės aiškinamos sinoniminiu būdu (4 žodžiai), kiek rečiau pateikiama nuoroda į kitą žodį (3 žodžiai) arba aiškinama apibrėžiamuoju būdu (2 žodžiai) [9].

Daugiau yra tokių sinoniminio aiškinimo atvejų, kai aiškinamieji žodžiai yra su keliais darybos formantais – priesaga *-okas* ir priešdėliu *apy-*: *pājuodis* ‚apyjuodis, juodokas‘, *pāšiurkštis* ‚šiurkštokas, apyšiurkštis‘. Vienu atveju aiškinamasis žodis yra su vienu darybos formantu – priesaga *-okas*: **pākietis*, šykštokas.

Nurodomuoju būdu aiškinama trijų vedinių reikšmė: *padrungnis* (nuoroda į *padrungnas*), *pākurtis* (nuoroda į *pakurčias*) ir *paraudónis* (nuoroda į *paraudonas*).

Apibrėžiamuoju būdu aiškinama dviejų vedinių reikšmė. Būdvardžio *pajuōsvis* reikšmė aiškinama pasitelkus prievoksmį *truputį*: ‚truputį juosvas‘; būdvardžio *pasaūsis* reikšmė aiškinama dalyviais *pasausęs, nudžiūvęs*.

Elektroniniame *Lietuvių kalbos žodyno* variante šio tipo būdvardžių reikšmė dažniausiai aiškinama nurodomuoju būdu, tiek pat sinoniminio aiškinimo atvejų, kiek mažiau aprašomųjų definicijų. Pateikiant sinonimus dažniausiai parenkami būdvardžiai su priesaga *-okas* arba priešdėliu *apy-*.

10. Antraštinių žodžių pateikimo netikslumai LKŽ ir LKŽe

Išnagrinėjus darybos tipui *pasaūsis, pājuodis* priklausančius vedinius paaiškėjo, kad Kupiškyje ir Palėvenėje užfiksuoti vediniai LKŽe pateikiami netiksliai, nes rytų aukštaičiai kupiškėnai (kaip ir anykštėnai (išskyrus pietinį kampą prie širvintiškių), uteniškiai, šiauriniai vilniškiai, kupiškėnams artimesni vilniškiai), *iia* kamieno būdvardžių vardininke vietoj galūnės *-is* turi galūnę *-ys*. Šiose tarmėse *iia* kamieno galūnės *-is* nėra (žr. Zinkevičius 1966: 216; Zinkevičius 2006: 89, 96;

Balčiūnienė, sud, 2010: 43; Bacevičiūtė, sud., 2004: 153). Dėl šios priežasties LKŽ ir LKŽe straipsniuose nagrinėjamojo darybos tipo būdvardžiai turėtų būti pateikiami su galūne -ys. Taigi *palaiksvois* taisytnas į *palaiksvoys*, *parėšvois* į *parėšvoys*, o *paslėnis* į *paslėnys*.

LKŽe rastas vienas būdvardžių darybo tipų *pājuodis* skirtas straipsnis, kuriame pateiktos pagal dvi akcentines paradigmas kirčiuojamos lytys:

pājuodis, -ė adj. (1) [K], *pājuodys*, -ė (3^b) Kv, Šv *apyjuodis*, *juodokas*.

Kadangi formos *pājuodis*, -ė ir *pājuodys*, -ė ne tik skirtingai kirčiuojamos, bet ir turi skirtingas galūnes, tai jos negali priklausyti vienai leksemai. Atitinkamą LKŽe straipsnį siūloma išskaidyti į du straipsnius su skirtingomis lemomis:

pājuodis, -ė adj. (1) [K] *apyjuodis*, *juodokas*.

pājuodys, -ė adj. (3^b) Kv, Šv *apyjuodis*, *juodokas*.

11. Apibendrinimas

Nepilną ypatybės kiekį reiškiantys *pājuodis*, *pasaūsis* tipo būdvardžiai daromi iš pamatinių būdvardžių su priešdėliu *pa-* ir galūne *-is*. Jie kirčiuojami pagal 1 ir 2 akcentines paradigmas.

Vienų šio darybos tipo vedinių dominacinis stiprinantysis priešdėlis *pa-* gauna kirtį ir išlaiko stiprų arba sustiprina pamatinio žodžio kamieną, kitų – sustiprina pamatinį kamieną, tačiau pats lieka nekirčiuotas. Kirčiavimo skirtumai netrukdo visus šio tipo vedinius priskirti tam pačiam darybos tipui, nes jų kirčiavimą tikriausiai sąlygojo geografinis paplitimas. Nustatyta, kad jie vartojami skirtinguose, vienas nuo kito nutolusiuose regionuose: šiaurės žemaičių kretingiškių bei pietų žemaičių varniškių ir rytų aukštaičių panevėžiškių patarmėse. Tie patys nagrinėjamo būdvardžių darybos tipo vediniai vartojami ir senuosiuose raštuose. Kupiškio ir Pasvalio rajonuose paplitę šaknyje kirčiuojami vediniai (kaip *pasaūsis*) laikytini istoriškai senesniais nei kirčio atitraukimo paveikti žemaičių tarmėse užrašyti vediniai kirčiuotu priešdėliu (kaip *pājuodis*).

Nagrinėjamieji vediniai yra vienareikšmiai. *Lietuvių kalbos žodyne* jie dažniausiai aiškinami sinoniminiu būdu, kiek rečiau – pateikiant nuorodą į kitą žodį bei apibrėžiamuoju būdu. Dauguma nagrinėjamųjų būdvardžių išlaiko pagrindines pamatinių žodžių reikšmes.

Atlikto tyrimo rezultatai leidžia patikslinti kai kurių nagrinėjamojo darybos tipo būdvardžių pateikimą *Lietuvių kalbos žodyne* ir elektroniniame jo variante.

Literatūra

Ambraška, J., Žiugžda, J. 1946: *Lietuvių kalbos gramatika* 1. Stuttgarte.

Ambrazas, V. (red.) 1996: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Ambrazas, V. (red.) 1999: *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Ambrazas, V. (red.) 1997: *Lithuanian Grammar*, Vilnius: Baltos lankos.

Bacevičiūtė, R., Ivanauskienė, A., Leskauskaitė, A., Trumpa, A. (sud.) 2004: *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Balčiūnienė, A., Leskauskaitė, A., Varnauskaitė, K. (sud.) 2010: *Rytų aukštaičiai kupiškėnai: mokomoji knyga*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Baužytė-Motiejūnienė, M. 1989: *Pelesos šnektų būdvardžių daryba*. – *Kalbotyra* 40(1), 52–57.

Čiulda, J. 1993: *Trumpi samprotavimai apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles*. Parengė Giedrius Subačius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

- Daukša, K. K.: *Trumpa kalbmokslė li'žuv'o li'tuviško li'ņkiškaj išgulditā pear Kaz'u (Kazimier'u) Kris'u (Krištāp'u) Davkši*. Cituojama pagal: *Trumpa kalbamokslė liežuvio lietuviško* (surinkta iš rankraščio): A. Smetonos disertacijos *Rankraštinė K. K. Daukšos gramatika* priedas. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2004.
- Gaivenis, K. 1963: Dėl būdvardžių su priešdėliu *apy-* reikšmės. – *Kalbos kultūra* 5, 29–30.
- Grinaveckis, V. 1991: *Lietuvių tarmės. Fonetika. Morfologija*, – Vilnius: VPU leidykla.
- Jablonskis, J. 1957: *Rinkiniai raštai* 1, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Jakaitienė, E. 2005: *Leksikografija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Jakaitienė, E., Laigonaitė, A., Paulauskienė, A. 1976: *Lietuvių kalbos morfologija*, Vilnius: Mokslas.
- Jonaitytė, A. 1969: Palatvės vakarų aukštaičių šnektų būdvardis, skaitvardis, įvardis. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 11, 183–209.
- Kardelytė, J. 1961. Linkmenų tarmės būdvardis ir įvardis. – *Kalbotyra* 3, 7–25.
- Keinys, S. (red.) 2000: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Klein, D. 1653: *Grammatica Litvanica*. Cituojama pagal: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika: 1653 metai*, red. Jonas Kruopas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- Kossakowski, K. 1832: *Grammatyka języka żmudzkiego uložona przez X. Kalixta Kossakowskiego: Kalbrieda leżuwio żiamaytiszko*. Wilno: nakładem i drukiem Manesa i Zymela.
- Kruopas, J. 1998: *Rinkiniai raštai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Leskauskaitė, A. 2008: Daugiaskiemenių būdvardžių daryba pietinėse pietų aukštaičių šnektose. – *Lituanistica* 54, 31–43.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*.
- LKŽe: – elektroninis *Lietuvių kalbos žodynas*, www.lkz.lt
- Ostermeyer, G. 1791: *Neue littauische Grammatik*. Königsberg: G. L. Hartung.
- Otrębski, J. 1956: *Gramatyka języka litewskiego* 3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pakerys, A. 1994: *Akcentologija* 1, Kaunas: Šviesa.
- Paulauskienė, A. 1983: *Lietuvių kalbos morfologijos apybraiža*, Kaunas: Šviesa.
- Ruhig, P. F. 1747: *Anfangsgründe einer Littauischen Grammatik*, Königsberg, druckts und verlegt Johann Heinrich Hartung.
- Schultz, Th. 1673: *Compendium Gramaticæ Lithvanicæ*. Cituojama pagal: *Sapūno ir Šulco gramatika*, red. Bonifacas Stundžia. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
- Senkus, J. 1972: Kapsų-zanavykų tarmių priesaginės vardažodžių darybos bruožai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai (Leksikos tyrinėjimai)* 13, 143–187.
- Skardžius, P. 1934: *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, Lietuvių kalbos institutas.
- Smetona, A. 2003: Žodžių daryba rankraštinėje Kazimiero Kristupo Daukšos lietuvių kalbos gramatikoje. – *Acta Linguistica Lithuanica* 49, 19–34.
- Stundžia, B. 1995: *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*, Vilnius: Petro ofsetas.
- Ulvydas, (red.) 1965: *Lietuvių kalbos gramatika 1: Fonetika ir Morfologija*, Vilnius: Mintis.
- Urbutis, V. 1978: *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslas.
- Valeckienė, A. 1961: Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos būdvardžių laipsniai ir jų reikšmės. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 4, 49.
- Vidugiris, A. 1974: *Zietelos tarmės būdvardis*. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 15, 277–288.
- Vidugiris, A. 2004: *Zietelos lietuvių šnektas*. Vilnius: Presvika.
- X. D. K. P. S. *Prawidła Ięzyka Litewskiego Czyli GRAMMATYKA Litewska*. Cituojama pagal: *X. D. K. P. S. lietuvių kalbos gramatika: XIX amžiaus pradžia*, parengė Giedrius Subačius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002.
- Zinkevičius, Z. 1966: *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

Zinkevičius, Z. 2006: *Lietuvių tarmių kilmė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Žiugžda, J. 1943: *Lietuvių kalbos gramatika*, Maskva: LTSR valst. leidykla.

Išnašos

[1] Rašydama šį straipsnį naudojausi naujausia (pataisyta ir papildyta) LKŽ versija, paskelbta internete (www.lkz.lt).

[2] Būdvardžiai su priešdėliu *pa-* vartojami siauriau, jie „pažįstami atskirose tarmėse, taip pat grožinės literatūros kūriniuose, bet literatūrinėje kalboje nėra įsigalėję“ (Ulvydas, red. 1965: 587).

[3] „Priešdėlio *pa-* būdvardžiai, reiškiantys tam tikrą ypatybės kiekį, pasitaiko greta kitų panašios reikšmės priešdėlinių darinių žemaičių ir rytų aukštaičių šiaurinėse tarmėse“ (Ulvydas, red. 1965: 589).

[4] LKŽe rastas vienas *pakietys* būdvardžio straipsnis, kuriame pateiktos pagal dvi akcentines paradigmas kirčiuojamos lytys. Iš tikrųjų jos priklauso skirtingoms leksemoms, nes yra ne tik savitai kirčiuojamos, bet ir turi skirtingas galūnes. Siūlau atitinkamai koreguoti LKŽ straipsnį. Minėtosios formos priskirtinos ne *pa-* ir *-ys*, o *pa-* ir *-is* darybos vedinių grupei.

Lietuvių kalbos žodyne pateikta:

pakietys, -ė adj. (3^b), pākietis, -ė (1) **1.** žr. 2 pakietas 1: Obulai tebesantys pakiečiaĩ, žali Grg. Pakiečiaĩ kiaušukai buvo: pavirino daugiau, kaip reik Šv. **2.** *šykštokas*: Senis buvo pakietis Vaižg.

Formą pākietis siūlau išskelti kaip atskirą lemą:

pakietys, -ė adj. (3^b) žr. 2 pakietas 1: Obulai tebesantys pakiečiaĩ, žali Grg. Pakiečiaĩ kiaušukai buvo: pavirino daugiau, kaip reik Šv.

***pākietis**, -ė (1) *šykštokas*: Senis buvo pakietis Vaižg.

Atsižvelgiant į tai, šiame straipsnyje aptariamas vedinys ***pākietis** prie jo žymint žvaigždutės ženklą *.

[5] „Su priešdėliais dabartinėje literatūrinėje kalboje daugiausia sudaroma būdvardžių iš būdvardžių ir daiktavardžių“ (Ulvydas, red. 1965: 587). Būdvardžiai su priešdėliu *pa-* „paprastai daromi iš neišvestinių būdvardžių, ir <...> dažnai išlaiko pamatinio žodžio galūnę“ (Ambrasas, red. 1996: 226).

[6] Būdvardžių daryboje „prie grynos prefiksacijos priešdėlių čia dar galima skirti *pa-* <...>. Vardažodžių daryboje labiau įprasta tokia prefiksacija, kur priešdėlio pridėjimas eina kartu su galūnės (kaitybos paradigmos) keitimu <...> Vadinasi, čia darybos formantas yra sudėtinis: be paties priešdėlio, į jį papildomai dar įeina ir galūnė“ (Urbutis 1978: 219–220).

[7] Būdvardžių kirčiavimas yra susijęs su daryba, priešdėlių bei galūnių akcentinėmis savybėmis (Stundžia 1995: 97).

[8] Priešdėliai dažniausiai vartojami šaknies reikšmei modifikuoti (Skardžius 1934: 18). „Beveik visi būdvardiniai priešdėliniai būdvardžiai <...> rodo pagrindiniu žodžiu žymimos ypatybės tam tikrą kiekį“ (Ulvydas, red. 1965: 587).

[9] LKŽe šis reikšmių aiškinimo būdas vadinamas aprašomuoju (<http://www.lkz.lt/dzl.php?128>), E. Jakaitienė jį vadina apibrėžiamuoju (2005: 79), S. Keinys – apibrėžiamuoju-aprašomuoju (Keinys, red., 2000: XII). Šiame straipsnyje šis reikšmių aiškinimo būdas vadinamas apibrėžiamuoju.

Gauta 2011 m. kovo 17 d.

Priimta 2011 m. gegužės 22 d.

AURELIJA TAMULIONIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5

LT-10308 Vilnius

[a.tamulioniene@lki.lt]